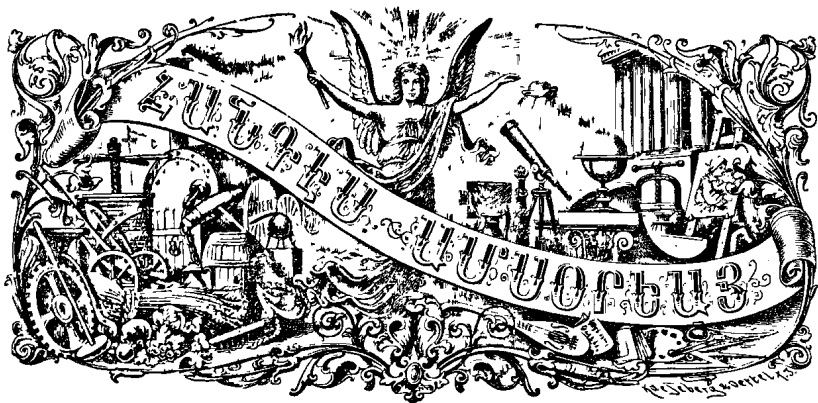




ԲԱՐՈՅՈՒՄԸ, ՈՒՍՈՒՄՆԱԿԸՆ, ԱՐՈՒԽԵՍԱԳԻՏԱԿԸՆ

ԺԱ. ՅԱՐԻ 1897

Տարեկամ 10 ֆր. ոսկի — 4 դր.:
Վերցանալուց 6 ֆր. ոսկի — 2 դր. 50 ֆ.:
Մեկ թիւ կ'արժէ 1 ֆր. — 50 կոպ.:

ԹԻԻ 4, ԱՊՐԻԼ

ՈՐՄՈՐՄԵԱԿԵՍ

ՊԱՅՄԱԿԱՆ

**ՀԱՄԱՐՈՅ ՊԱՅՄԱՐԹԻՒՆ ՀԱՅՈՑ
ԸՍՏ ՊՐԱԹ. Հ. ԳԵԼՏԵՐԻ**

(Հարաւոր-բնիւ)

3. Եկեղեցւոյ գործունէութիւնը Հայոց:



Հայաստան հռչակուած է՝
իրեն քրիստոնէ-
ութիւնն առաջին
անգամ պետու-
թեան կրօնն ըրած
երկիր: Յետագոյն
ղրդոյնքը քրիստո-
նէութեան ի Հայս
առաջին անգամ
քարոզութեան
պատմութիւնը մինչեւ առաջինը ժամանակը հա-
նած են, եւ կ'աւանդեն որ Հայաստանի մէջ են շորս
առաջինը գերեզմանները, որ են Բարթողիմէոս,
Թադէոս Ղերբէոս, Միման եւ Յուդա: Աւագադայիք
եւ նշանաւորագոյնք են Բարթողիմէոս եւ Թադէոս,
եւ անոր համար ալ յաճախ առանձինն կը յիշուին:
Երբեմն նաեւ զանազանութիւն կ'ընեն երկու Թա-
դէի՝ առաքեալն եւ եօթանասնոց մէկը: Ասոնք
այն առաքեալներն են՝ որոնք գործունէութիւնը

Ճ

ղրդոյնքն յարեւել սահմանափակած են. յետ-
ագոյն աւանդութիւնն ալ նոյնքը Հայաստանի
մէջ ամփոփած է (Lipsius, Apokr. Apostelgesch.
II. էջ 97.) Այս առաքելոց լրաց եղած զղրդոյնքը,
որոնք մեծաւ մասամբ յաճախն եւ ասորական
ծագումն ունին, Հայերն՝ յարաբերութեամբ աւելի
ուշ առնենք, նոր խմբագրած եւ ընդլայնած են:
Ասոր մնացորդ մնէք կը գտնենք Մ. Խարենացւոյ
պատմութեան մէջ: Կարելի է ցուցնել՝ որ Բար-
թողիմէոսի զղրդն աւելի հնագոյն ծագումն ունի:
յոյն վկայութիւններն արդէն գինք Ե դարուն, յուր-
բանապոլս (Ալեքանդրիա, Կոքսանդրիա եւն, հայ.
Արեւաշուք քաղաք) բնականապէս բոլորովին ան-
ծանօթ քաղաք մը ի Մեծն Հայաստան, մարտիրո-
սացած կը գնեն: Սակայն Բարթողիմէոս Թադէի
չափ նշանակութիւն չունի Հայոց համար: Ար-
գարու՝ Եդեսիոյ թագաւորին զղրդը, Քրիստոսի
հետ Թղթակցութիւնը եւ Թադէի առաջումն
յեդեսիա կանուխ ժամանակաւ արգէն ի Հայս ժո-
ղովրդական եղած էր: Հայք ասորական զղրդը
պարզապէս սեպհականեցին: Արգարու զղրդին հայ
խմբագրութիւնը մեզի կը ներկայանայ նախ Վար-
դապետութիւն Արգէի, գործոյն Թարգմանու-
թեան մէջ (Աբուրահիմ, դիւանագիր գպիր Եդե-
սիոյ, Թաղթ Արգարու, հայ. Վենետ. 1868, Ելմ.
1868, գաղղ. L. Alishan, Վենետ. 1868, եւ
Emin առ Langlois II. էջ 313 —): Հայ Թարգ-
մանութիւնն ասորի բնագրին նաեւ նոր խմբագրու-
թիւնն է, որ «Արէի», մահն աւ Թաղթմը կը լսէ,
եւ զինք իրեն աւետարանիչ գէպ յԱրեւելս ու-
ղեւորած կը գնէ: Ասով ուղւած է Արէի պատ-
մութիւնը միաբանել այն արդէն տիրող զղրդին
հետ՝ որ Թաղթի քարոզութիւնն աւ մարտիրոսու-
թիւնն ի Հայս կատարուած կ'աւանդէր: Այս
Թարգմանութեան ժամանակն որոշել գժուարին
է. սակայն յամենայն գէպ Մ. Խարենացիին յա-

առջէ է Վենետ. 1853ին տպուած «Վաղարաշու-
թին թագաւոր առաքելոյն քարտեզութեանն եւ
գաղտնանն ի Հայոյ եւ կատարմանն որ ի Քրիստոս»
(Սպիւրք, Բ. Վենետ. 1853) կ'աւանդէ՝ որ Թա-
ղաւ Սանաթրոկի թագաւորի գազանն է, որուն
Հայաստանի թագաւորութիւնը եղբորայեւն յայտ-
նապէս տարբեր իր գրաւի Այո վերջինն աւանդու-
թիւնը Լաւորենայի եւ Մ. Խորենացւոյ մէջ միջին
մարն մին է, եւ իր ներկայացնէ նոյն ժամա-
նակի ընտանի աւանդութիւնը։ Ասոր վերջնական
անգիրութիւնն է Մ. Խորենացւոյ լոյս (Բ. 30—36) գանձանին։ Ասորական զուգոյն մինչեւ
Խորենացւոյ ժամանակ առած նոր խմբագրութիւն-
ները միայն յաւելուած մ'ունենին Հայոց մասին,
այն է՝ զթուղէսն Հայաստանն իր տանին եւ հոն մար-
տիրոսացած կ'աւանդէ, իսկ Մ. Խորենացւոյ ասորի
զոյցն ամբողջօրէն Հայաստանի իր սեպհականէն։
Արգար թագաւորը իր հայացուի, եղբորայեւն կ'ը-
լայ Հայաստանի մայրաքաղաքը։ Եւ որովհետեւ
Արգար իւր ժողովրդեան հետ թրքաւորութիւնը
կ'ընդունին, Հայաստանն առաջին թրքաւորեայ եր-
կիրը կ'ըլլայ։ Սանաթրոկի հայ թագաւորը այժմ
Արգարու թեմաւորի կ'ըլլայ, եւ անոր իր յաճողէ
նախ իբրեւ Հայոց թագաւոր, եւ յետոյ նաեւ
եղբորայեւն։ Այս ամէն նորաւոր իրէպէրը զուս
հարաւան են։ Տես վերջնական ուսումնասիրու-
թիւնն A. Carrière, La légende d'Abgar dans
l'histoire d'Arménie de Moïse de Khoren, Պա-
րիս 1895։ Առաջնայ տարակուս է որ Թաղէի զոյցն
ի Հայոյ շատ աւելի հին է, քան թէ այս գրաւոր
աւանդութիւնը։ Արդե՞ս Փաւստոս Բրիւլլանդը իր
յիշե՛ թագէի քարտեզութիւնն եւ առաքելոսպան
Սանաթրոկը (Գ. 1 որ մասն առկայն Կարիէր կա-
նանիւր իր գանէն)։ Նշանաւորութիւնն ունի այն՝ որ
կամէրդիոսութեան միջոցը Փաւստոս «Աթոս
Թաղէի», կ'անուանէ (Գ. 12, Գ. 4). եւ որովհետեւ
Կեսարիա այս զուցոյն հետ կապ չունի, — Թեո-
փիլոս՝ Թաղէի աշակերտը եւ Կեսարիոյ առաջին
եպիսկոպոսը շատ ետքը հնարուած գիւտ մըն է, —
յայտնապէս կ'երեւայ՝ որ Թաղէի հնազոյն զու-
ցը մը հետ կապ ունենայ։ Արդե՞ս Գր. Լուսաւոր-
չէն յառաջ՝ Ասորիքէն Հայաստանի հարաւային՝
Ասորքի սահմանակի բերկերը (Տոպքը — Վասա-
պուրական)՝ թրքաւորութիւնը մուտ գտած էր։
Հնազոյն ժամանակներու մէջ ասորի եպիսկոպոս-
ներու եւ քահանայներու ոչ ճանցուցաւ իր հանդի-
պելն, եւ ասորաբար ասորները եկեղեցական լի-
ցուն էր։ Արգարու եւ Թաղէի զոյցներուն ի Հայոյ
մուտըն յայտնապէս մասնաւոր իրենն՝ որ թրքա-
ւորութիւնն եղբորայեւն եկած է Հայոց։ Մար-
քարոս ZdmG 1896 էջ 651 ՄԺԲԻԻԵ ցոյց կու տայ
իբրեւ երկրորդ կենդան Հայաստանի առաքելու-
թեանը, Թէ յառաջ քան զԳր. Լուսաւորչէ թրքա-
ւորութիւնն ի Հայոյ մուտ գտած էր, ստոյգ հետք
մը իր յուցընէ Մերութեան եպիսկոպոս Հայոց, առ
որ Գրիգորիոս Աղեքսանդրացի (248—255) ապաշ-
խարութեան վրայ թուղթ մը գրած է։ (Եւսեբ.
Եկեղ. Պատմ. Զ. 46, 2.)

Բայտովին նոր դար մը իր սկսի Գրիգոր Լու-
սաւորչէ, Հայաստանի ճմարտի առաքելաւ, Ըստ

(ոչ շատ հաւատարմ) աւանդութեան՝ Անու, Սու-
րեն Պահլաւ աքնուական տան մէկ սերունդը, որ
Խոսրով թագաւորն ուղարկեց († 238), Գրիգորին
հայրն է։ Անշուշտ Անուի, ինչպէս նաեւ Եւրիշ շատ
այս իշխաններն ու նախորդներն՝ Պարսոյ Հայաս-
տանը գրաւելու ժամանակ՝ Հռոմեական մասը գաղ-
թած են։ Գրիգորն ի Կեսարիա թրքաւորական եւ
յուսականութիւնութիւնն առաւ, որ Հայաստանի բու-
վանդակ թրքաւորական զարգացման համար շատ
մեծ նշանակութիւն ունեցաւ։ Տրդատոյ Հայաս-
տանի վերադարձն տրեխու եւ բարեկարգելու ժամա-
նակ՝ Գրիգոր թագաւորին ամենէն եռանդուն դոր-
ժակիցն է։ Սակայն թագաւորութեան վերակառգ-
նման հետեւողութեան էր նաեւ ազգային կոծի վերա-
կանդնունքն՝ որ պարսկական, հրապաշտութեամբ
բարձուած էր։ Գրիգոր իբրեւ թրքաւորական կ'ըլլա-
զիմանայ թագաւորին հրամանաւ կատարուած
ազգային շքեղ հանգիստութեան ժամանակ մեծ
գիցոյն հաշին Անապոյս բազմին վրայ ծաղկեպսա-
ներ նուիրելու, եւ իւր թրքաւորութիւնն իր գաւա-
անի։ Թագաւորը զայրացած զինք զարհուրելի կեր-
պով իր տանէ։ շատ նշանաւոր է վարդապետը մէջ՝
13 տարի խոր վերապր մնալ։ Վերապէս թագաւ-
որը հրաշքով (այսպէս իր յիշե՛ նաեւ Սողոմոնոս
Բ. 8) գարթի կու գայ, եւ այնուհետեւ կ'ըլլայ
եռանդուն թրքաւորական։ Երկուքն ալ յատուկ
ծրագրաւ եւ արիւթեամբ երկիրը թրքաւորու-
թեան իր գարթնեն, Տրդատ եւ Գրիգոր զօրաց
զուլին անցան իր գիւմն նախ հին մայրաքաղաքն
Արտաշատ, այստեղ Անահայտ տաճարն եւ քաղա-
քին մօտ Տիւրքոյ բազմին եւ քրմայ գրպոյրը՝ քրմաց
եւ տաճարի սպասարարաց յամու ընդգիմարու-
թեան յաղթելով գետնայաւան կ'ընեն, եւ առ-
ճարին ընդարձակ կայունեանը եւ բոլոր սպասա-
նները թրքաւորական եկեղեցաց ստացած կ'ըլլան։
Նոյնպէս իր վարուին արեւմտեան Հայաստանի
Դարանաղը, Եկեղեցն եւ Դերբան գաւառները
նշանաւոր որբուցութեանց հետ։ Թագաւորին բաղ-
ճանաց համամաս՝ Գրիգոր հայ նախարարներու
շքեղաշուք ընկերաւորութեամբ Կեսարիա կ'երթայ,
որ Ղենդիկոս հանդիպական զինք Հայաստանի
կէզիւ։ Եւ քահանայապետ կ'օծէ։ Ասով հայ
եկեղեցին կապալադողինան եկեղեցւոյ հետ իբրեւ
զուսար կապակցութիւն ունեցաւ, ինչպէս եկեղե-
պականը՝ Աղեքսանդրիոյ հետ, եւ ռուսականը՝
Կ. Պոլսոյ։ Գրիգոր կապալադողիայէն հետ բերու
Յովհ. Մկրտչի (Սուրբ Կարապետ) եւ Աթենքե-
նէի (Աթենադիկեսի) նշխարները, որոնք այն ժա-
մանակէն Հայոց ազգային սրբութեանց կարգը
մտան։ Գրիգոր ի վերադարձին իւր ի հարու շե-
ղեցաւ։ Տարօնոյ Աշտիշատ քաղաքին մէջ պետու-
թեան ամենախոն բերութիւնը կար, երեքինն
վահագն, Վահագն եւ Ասողիկ։ Այս ամառներն
ալ կաղապտուեցան եւ կործանուեցան, եւ անոնց
տեղ կանխանեցաւ Քրիստոսի փառալոյզ եկեղեցին՝
«մեծն եւ առաջին եկեղեցին, մայրն ամենայն եկե-
ղեցեաց Հայոցն»։ Եկեղեցւոյն անմիջապէս կից էր
Կաթողիկոսին պալատը։ Հաս գրուեցաւ նաեւ հե-
տինքն բերած նշխարաց մէկ դար ի պաշտպանու-
թիւն ընդգէմ գիւցաւ, եւ տարին եօթն անգամ

ի պատիւ մարտիրոսաց Տանդիսապէս տառուածոյն պատշաճ կը մատուցուէր, որուն բովանդակ աշխարհէն մարդիկ կը դիմէին աշխարհախումբ: Նաւապատեց յաշորդեց մկրտութիւն բազմաթիւ մարդկան: Գրիգոր ասկէ շուեց Նախարարա գաւառը: Հոս եր վանատուր վաճականն զից ասածը, որուն շատ մարդ կը յաճախէր: Սյա ալ եկեղեցւոյ փոխուեցաւ յանուն Ս. Կարապետի եւ Ս. Աթա-նազիեայ, եւ Տիւրիս-արեւելեան յոյճախուն ժողովուրդը մկրտուեցաւ:

Այս նորակազմ Տայ եկեղեցւոյ վայր երեք բուն մազդուրեան արժանի է: Նախ ազգային յկարգիւր: Գրիգոր տեղական լեզուա կը քարոզէր: Առաջնան ջրքերու որդիքն ըստ Տրամանին Գրիգորի՝ քահանայական դպրոց մը բերուեցան եւ կրթուեցան, որ եւ յետոյ եպիսկոպոսներու վանական դպրանոցն եղաւ: Ասկէ յառաջ եկող աշակերտները հետզհետեւ տեղափոխուեցան տառերկու եպիսկոպոսութեանց մէջ, զոր Գրիգոր Տաւատաւած էր: Երկրորդ՝ դարձը վերին իշխանութենէ եւ բռնութեամբ կատարուեցաւ: Աջուականութիւնն յաւանայի իւր աղբային կը հետեւէր: Ժողովուրդն՝ եպի մանաւորի կանայք, գեւ երկար ատեն Տին կրծին մէջ մնացին: Ասոր մեծապէս նպաստեց այն պարագայն՝ որ ուստօրիշներն ու քարոզիչները՝ մեծաւ մասամբ երկրին լեզուին տեղւոյ յոյն եւ ասորի էին: Եւ վերջապէս երրորդ՝ Տայ եկեղեցւոյն յատկապէս Տրեանն Նկարագրը: Կաթողիկոսութիւնը ասելի Տրեանն քահանայապետութեան նման էր, քան թէ յատկապէս քրիստոնէական եկեղեցական աստիճանաւորութեան: Կաթողիկոսութիւնն ու եպիսկոպոսութիւնը որոշեալ ընտանեայ մէջ ժառանգաբար կը մնար: Անոր համար բարձրատիւան եկեղեցականը սովորաբար ամուսնացեալ կ'ըլլային: Ամուսիք քահանայականներ իբրեւ ցանցաւա զորաւորութիւն՝ առանձինն կը յիշատակուին: Գրիգորին յաշորդեց իւր կոտոր Տրեան Սրիստակէն, որ 325ին Նիկիոյ ժողովոյն մէջ էր: Իրեն յաշորդեց երեց եղբայրն Արթուրն, որ իւր անդրանիկ որդին Գրիգոր(իւր) Արաց եւ Աղւառնից կ'ըլլային: Գրաւ: Կ'երեւայ թէ այս ժամանակէն սկսած է Արաց եկեղեցւոյն, որ ըստ ինքեան շայտմէ անկախ քրիստոնէութիւն ընդունած է, շայտմ Տաւ սերտ կապակցութիւնը: Արդէն չորրորդ կաթողիկոսն՝ Աթմանիս երկրորդ որդին Յուսիկ, թագաւորին հետ կ'աւելանայ եւ բռնաբար սպանուեցաւ: Ասոր որդիքն աշխարհականացան, եւ անոր յաշորդեցին ոչ-քահանայապետական զեղէ՛խաղաղական կաթողիկոսներ: Բայց Սուրբ Ներսէս, Յուսիկն թողը, շատ նշանաւոր անձնաւորութիւն է: Եր անուական պաշտօնեայ էր պատասխան՝ ինչպէս նաեւ իւր Տայը, եւ թագաւորին եւ ժողովուրդին բուն թախանձանդը Կաթողիկոս եղաւ: Ինքը Կեսարիա կրթուած էր, եւ շինաց Ս. Բարսեղ եկեղեցական գաղափարականները ի շայտ քործադրել: Աշխրատագ ժողովոյն մէջ (կը կարծուի՝ 365ին) որոշուեցաւ որ Առաքելական կանոնները պարտաւորել են, եւ ամուսնութեանն ու պահոց մասին խիստ կանոններ դրուեցան: Ինքը կարգի գրաւ նաեւ աղբաւոր եւ Տիւանդայ Տո-

գաղորդութեան գործը: Ամէն կողմ աղբաւորանցներ, հիւանդանոցներ եւ հիւանդներ կանգնուեցան: Բայց ամենին նշանաւորն է՝ վանական Տաւատաւութեանց սղեղնաւորութիւնը: Սուրբ ճշմունորաց ձեռք, որոնք աշակերտաց գնդեր շուրջ ժողովեցին, հարեանցիք քրիստոնէայ եղած ժողովուրդը հիմնական քրիստոնէայ բըին: Սակայն յունական օրինակի վայնէ ձեւուած այս տեսակ եկեղեցական կենաց սատարի հակառակեցան թագաւորն եւ ազատանին: Արշակ թագաւորը հակառակաթիւ կաթողիկոս մը գրաւ: Բայց այն միջոցին երբ թագաւորը Պարսկիւնէն գնդեր տարուեցաւ եւ Հռոմայեցիք միջամտեցին, Ներսէս բացարձակ ազատ տիրեց՝ փոխանակ անշափաճաւ Պապ թագաւորին (367—374): Բայց վերջին, հազիւ թէ չափաճաւ եղաւ, քահանայից երգուեալ թշնամին գարձաւ: Մեծամեծ նուիրատուութիւնքն, զոր Յրգատ թագաւորն ամէն եկեղեցւոյ տուած էր, Պապ ըստ մասին եւ ամէն եւ քահանայից թիւը նուազեցուց: Թագաւորն հիւանդանոցներն ու հիւանդանոցներ վերցուց եւ կանաչի կուսատանները փակեց: Ամուսնութեան կանոնակն աղբէքներն անգոր հրատարակեց, եւ հեթանոսական սովորութիւնները լուելայն դարձեալ թող տուաւ: 374էն յառաջ Ներսէս՝ թագաւորն թշնամուեցաւ: Երբ Ներսիս երկրորդ տիեզերական ժողովոյ մասնակցին ըստ ժամանակաւորութեան անկարելի կ'ըլլայ: Բարսեղ Կեսարացի շայտ թագաւորութեան վայր բանորարեց գրաւ: Եւ նոր կաթողիկոս մը ձեռնարելը զայցաւ: Սակայն Պապ թագաւորը դատաւ իրեն Տպատակ եկեղեցականներ, որոնք Տայ եպիսկոպոսներն ձեռնադրուեցան: Այս պետութեան հաւատարմի կաթողիկոսներուն մեծագոյն մասն Աղիմանո եպիսկոպոսին զեղէն էին, որ իբրեւ տիրոջն քահանայպետական զեղի՛ն կաթողիկոսութիւնը ձեռք բերելու մղուեցին կ'ընէր: Հանդէպ այսո՛ւ՝ այս կաթողիկոսներն շատերը նաեւ հակառակ կողմանցութեան իբրեւ բարեպաշտ մարդիկ ճանչցուած են: Նշանաւոր յառաջադիմութիւն մըն էր թագաւորական կողմնակցութեան հետեւեալ գործը: Ներսիս մահաւրենէ ետեւ Հայաստան Կեսարիոյ հետ ունեցած ամեն եկեղեցական կապերը վերջնականապէս խզեց եւ եկեղեցականութեւն բոլորովին անկախ եղաւ: Այժմաւ ինքնաազլուի եկեղեցին ունեցաւ նաեւ իւր սեպհական զբոյցը: Ցարեն Տին մայր եկեղեցին իւր նշանաւորութիւնը կարողեցուց: Կաթողիկոսներական Վաղարշապատ մայրաքաղաքը նստիւ: Կարելի է ցուցնել՝ որ արդէն Ե գարու առաջին կիսուն կայ զբոյց մը, թէ քրիստոս անձամբ Վաղարշապատի մայր եկեղեցին հիմնած ըլլայ եւ Ս. Գրիգոր Լուսաւորչին տեսլանն մէջ եկեղեցւոյն յատկապէս նկարած ըլլայ: Վաղարշապատ տեղական սուրբն՝ Գայիանէ եւ Հռիփիմէ, կաթողիկոսութեան հետ սերտ յարաբերութեան մէջ մուծուեցան: Սակայն այս նոր զբոյցը չորացաւ իրական պատմական դիպաց յիշատակը բոլորովին չնչնէ:

Յամին 390 Սահակ Մեծն Պարթեւ, Ներսէսի որդին, կաթողիկոսական ամենը բարձրացաւ:

իւր կաթողիկոսութիւնը Հայոց եկեղեցւոյն փոփոխութեան էական կէտն է: Սահակ իւր Տօբ պէս վանականութիւնը զարգացուց, սակայն նոր ստացաւ եկեղեցական անկախութիւնը՝ հակառակ վրէժէ եւս այն ժամանակ տիրող խիտ եկեղեցական կոռուպցիոնէն: Ձեռք հաստատուն՝ Սահակ ինքզինք խիստ հաւատարմ ջուշուց առ թաաւարութիւնը՝ որ տաաարական եւ պարսկական աւատագրութեան երեքտարկած էր: Ամենայն զօրութեամբ, թէեւ ի զուր, բնդգրմացաւ վերջին Արտաշէս թագաւորին գահընկեցութեան, եւ Հայաստանին պարսկական կռաակալութեան փոխուելուն՝ յամեն 428: Բայց պատահին իւր կամքն յառաջ տարաւ, եւ պարսկական պետութիւնը շատ ճարտարութեամբ յօգուտ գործածեց այս անմարտնութիւնը՝ նաեւ զՍահակ գահընկեց ընելու, որ մեծ ազդեցութիւն ունէր, եւ կաթողիկոսութիւնը հետեւեալ երկու Ասորիներու տարւել: Յատուկ նպատակաւ թողլ արեւեցաւ որ ասորեբէնը իբրեւ եկեղեցական լեզու տիրող ըլլայ: Թէ ինչպէս Սահակ եւ Մեսրոպ ասոր հակառակ իր կենսային, եւ հայրեբէնը գրականութեան վերածելով, յառնական դուրսութիւններ ժաղկան թարգմանելով՝ եկեղեցին մուսուլման պրշախ կարելի է անձուկ կապեցին յառնականին, վերն (էջ 73) բոխք: Այս անհանց ձեռքը Հայոց եկեղեցին Ս. Գրոց ազգային թարգմանութիւնը եւ եկեղեցական պատարագամատոյցն ունեցաւ: Ետառտեւ կապուելով յառնականին՝ եկեղեցւոյ նսնմանալուն եւ կրկնախալուն առաջն առնաւեցաւ: Աջառնաւոյն բարձրանց համեմատ՝ Ս. Սահակ մահուցէն յառաջ գործեալ կաթողիկոսական աթոռն եղաւ:

Վերջի եւ նետաորի եկեղեցական վէճն, որ 431ին Եփեսոսի Սինհոգոսին ձեռքը վերջացաւ, Հայաստանը միայն անուղղակի շոյափեց, Liberatus (գլ. Ը.) կ'աւանդէ, որ Նեստորի կուսակիցները Թեոդորոսի Մոպուսեստացւոյ եւ Գիողորոսի Յարսոնացւոյ գրուածքները տարբերէին, հայերենի եւ պարսկերենի թարգմանեցին եւ. ջանադին Հայաստան տարածել. եւ թէ Ավակոս Մելիտոնացի եւ Ռաբուլա Նդեհոսացի անոնց զէմ կ'աւանդեն, Հայ եպիսկոպոսները պատաճաւարութիւն մը զրկեցին ի Կ.Պոլս, որուն Պրովզ 435ին աստուածաբանական ընդարձակ բարեփոխ մը՝ Թուղթ Պրովզի առ Հայոց (Mansi V. 421)՝ յաճանեց: Ժամանակակիցն Կորին կ'աւանդէ, որ Սահակոյ եւ Մեսրոպայ աշակերտները Հռոմոնց մայրաքաղաքէն հետեւնին բերին Նիկիոյ եւ Եփեսոսի Սինհոգոսաց կանոնները: Սահակոյ եւ Մեսրոպոյ ազգարարութիւն եղաւ. Եփեսոսի Սինհոգոսին թղթովքն (Պրովզի թուղթը), որ գառնական այն գաղանի գործակատարներէն՝ որոնք Պոլսոս Սամոսատացւոյն եւ Նեստորի ազաւ գործիւնները իր տարածէին. այս գործակատարներէն մէկը՝ Թեոփորոս յանուանէ իր յիշուլ Սահակ եւ Մեսրոպ գանոնք երկրէն արտաքցելին: Ասոնց ամենամեծաւոր ոնէկներէն միայն (Կորին) այս աական տեղեկութիւնը իր ջուշուցին առ նուազն, որ այն ժամանակի Հայերը ժամանակին աստուածաբանական զարգացման բաւական տարբ էին եւ չէին հասկընար:

Սահակ վանանեցաւ 15 Սեպտ. 439, իրմով վերջացաւ Գրիգոր Լուսաւորի պարսկան ճիւղը, Հնտանեայտ աստուածներն անցան գտներն որդոցը՝ Մամիկոնեանց. իսկ կաթողիկոսութիւնը սակէ սկսեալ յառնական եկեղեցւոյն սովորութեան համեմատ վանականներու իր արուէր: Սահակոյ յաջորդը Եովսէփ ի Հահայիվան ժողով գումարեց, որուն նպատակն էր աշխարհականաց եւ եկեղեցականաց մէջ մուտ գտած այլեւայլ անկարգութիւնները բաւաւ:

Քաղեկեանի ժողովը (451), զոր յետագայն Հայերն այնչափ մեծ աստուածութեամբ կ'առնեն եւ իր դատապարտեն, ժամանակակից Հայոց վրայ ամենեւին ազդեցութիւն չունեցաւ: Ասոր մեկնութիւնը իւր առն ժամանակակից գէպքերը Յարգերտ Բ. (438—457) բուռն փորձ մ'ըրաւ՝ մազդեանց կրօնը Հայաստանի տիրող կրօնն ընելու: Նախաւորներն ի սկզբան տեղէն աուկն. սակայն քիչ ետքը բովանդակ ժողովուրդն ստք եղաւ, եւ մագներն առնոնց աստուածները բովանդակ Հայաստանին մէջ իջնեց: Աւարայն Մամիկոնեան այս շարժման գլուխ եղաւ: Սակայն Հայերն 451ին յարաշար պարտեցան, եւ պատասխան եւ եկեղեցականաց թագմանութիւն մը յառնականան տարուեցաւ, ուր բազմամեայ գերութենէ հետեւ՝ մարտիրոսական մահուամբ վճարեցան: Ասոնց մէջ էր նաեւ Եովսէփ կաթողիկոս († 454): Հայածաւաքներն այն առնէ դադրեցան, իբր Պերոզ Թագաւորին 484ին Հայթաղներէն (Եփեսոսեանք) շարաշար պարտուելովով, պարսկական պետութիւնը երկու ժամանակ տակաւացաւ: Վահան Մամիկոնեան՝ հայազգի՝ մարգարէ եղաւ, եւ ժողովուրդը քաղաքական եւ իրոնական խաղաղութիւն գտնելով սկսաւ կազդուրիլ: Այն ժամանակները տիրող աստուածաբանական վիճաբանութեանց հետ Հայերը մինչեւ այն առնէ թէեւ գործ ունեցած էին. վառն իր կ'աւանդուէր — ինչ եւ յետագայն արբերէ մը (Թուլմաս Արծուռնի, Բ, 2) — թէ Աւարայնացի ժամանակի ամենամեծ անձնաւորութիւնը՝ Եղիշ պատմագիրը, Նեստորականաց զգիտարին՝ Բարծուային հետ անխոր յարաբերութեան մէջ էր: Բայց երբ հնդադարաւութիւնը տիրեց, Հայերը տիրող յառնական առտուածաբանութեան ազդեցութեան կատարելապէս երեք արկուեցան: Ասոր համեմատ իրենց հաւատք կանոն եղաւ Զենոնի շննդակոնը (482), եւ այն՝ խիստ միաբնոյ մեկնութեամբ, որ կը մերժէ քաղեկեանի ժողովը: Արդէն Զենոն իւր թագաւորութեան ժամանակ “... զլուսաստիւն պոյծառաւորած ճառադայնութեան զհաստատու առաքելական ծաղկեցումներ յեկեղեցւոյ Աստուծոյ, իսկ յետ սորա բլանկանին Անատոլոս կոնցիլոյ յաթոռ յառաւորութեանն Հռոմոնց (491—518), նմանապէս կամ թէ եւ առաւել ճմարաւորաբար եւ հաճախատար Աստուծոյ վարդը հաստատու զաւանդութիւն բարեպաշտութեան հարցն սրբող եւ շղարկարական թղթովք զպոլսեց գաննային հերձուածորը՝ ընդ ամենեւին եւ գծողուն քաղեկեանի նգովէր,” (Թուլմ. Կիթիւս. Եղ. 42, 43*): Այս

* Մոսկուա, 1863, էջ 38:

տեսութեամբ կը մեկնուի նաեւ այն՝ որ 491ին Բարսեղէնի ի Վաղարշապատ գումարած Ժողովն, որ Ժողովեցան ու միայն Տայ եպիսկոպոսներ, այլ եւ աղուան եւ (21) վաղի եպիսկոպոսներ իրենց Գաւրիէ կաթողիկոսին հետ, հանդիսապէս դատապարտեց Բաղիեզոսի Ժողովն, լեւան թուլութեւ եւ Բարսեղման (Ուխտանե Բ, 50) եւ «ի նմին հիման սրբայն Գրիգորի հաստատեալ կային: Եւ այսպէս յայսմ Ժամանակի մի հաւասար բարեպաշտութեան առ հասարակ հաստատեալ լինէր յաշտահին Հռոմոց, Հայոց, Վրաց եւ Աղուանից՝ հաւասար ամենեցունց» (Յովհ. Կթղզ. Եղմ. էջ 43*) Բարսեղնի այս Ժողովը Հայոց եկեղեցական պատմութեան մէջ զարագուի կը կարգէ: Ասիէ սկսեալ Հայք, ինչպէսնաեւ Ասորիք եւ Եգիպտոսից, խիտ միաբնեայ վարդապետութիւնը իբրեւ ուղղափառ ճանչցան, Հմմտ. A. Tér-Mikélian, Die armenische Kirche in ihren Beziehungen zur byzantinischen (Գ—ԺԿ գար), Լեյպցիգէ 1892:

Զ. դարու եկեղեցական պատմութիւնը շատ մշտն է՝ Ժամանակակից աղբիւրներ չըլլալուն. եւ որովհետեւ պատմիչները թուականներու մէջ անախարհ են, եւ ոչ իսկ կաթողիկոսաց կարգը ստոյգ է: Կաթողիկոսաց կարգին համար կը գործածեմ Չամչեանի թուականները, որոնք ոսկայն միայն մերձաւոր արժէք մ'ունին. եթէ տեղ տեղ հեռանամ անկէ, այն լաւագոյն աղբիւրներու հետեւելով՝ եւ Կաթողիկոսաց կարգը յօրինումներէ կազմել տակաւին չէ եղած: Աղբիւրները նաեւ Դրւնդ երկու Ժողովները իրարու կը խառնեն: Դրւնդ առաջին Ժողովն եղաւ. Ներսէս կթղզիս. Ժամանակ: Սամուէլ Մենդի՝ Կառաւ թառաւորին Ժամանակ († 531) 524ին կը գնէ. Ժողովոյն նշանաբանն էր հայրապետներն էին Պետրոս եպիսկոպոս Սինեոսը եւ Ներսիսը հեպկա. Տարօնդ: Այս Ժողովոյն մէջ որդուեցաւ Յունացմէ վերջնականապէս բաժնուիլ, Դնիսնդն ու Մկրտաւորիւնը միեւնոյն օրը ածել, եւ «Սուրբ Ստտուռնին՝ որ խաչեցար վանս մեր» յաւելումը գնել, Դրւնդ երկրորդ Ժողովը (7 Արց. = 14 Դեկտ. 552) Հայոց սոնացոյցը կարգադրուց, եւ Տայ թուականի սկիզբ սահմանեց 11 Յուլ. 552: Եւ որովհետեւ Հայերը միայն 365 օրուան հասարակ տարին ունին, հետեւաբար 1460ին ամբողջ տարի մը ետ մնացած են, եւ ասով նաեւ այս միջնդէս անեցան տարի մը՝ որ չբխտանեալան նահանջ տարւոյ մը Յեր. 1ին կը սկսի եւ Դեկտ. 30ին կը վերջնայ: Այս տարին է Հայոց 768 թուիւն: 1320: Նոյն 1320 տարւոյ Դեկտ. 31ը Հայոց 769 թուին աւաղին օրն է, հետեւաբար մինչեւ 1320 չբխտանեալան եւ Տայ-կական թուականներու տարբերութիւնն էր 551 տարի, եւ անկէ ի վեր 550 տարի:

Մինչեւ այս Ժամանակներն եկեղեցականութիւնը պարսկական կառավարութեան հետ ամենից խաղաղութեան մէջ էր: Սակայն 571ին Դուին մայրաքաղաքը հրդոյ տարուշան կանգնեալ անմիա փորձը պատճառ եղաւ. որ Յովհաննէս կաթողիկոսին առաջնորդութեամբ՝ մոգներն ու Պարսիկները

Նորդուեցան, որոնց հետ նաեւ առաջնորդն Սուրեն մարզպան: Հայերն առ Ժամանակ մի Հռոմոց յաւելան: Քահանայիցն շատերը եւ կաթողիկոսն Կ.Պոլսի դիմեցին, ուր վերջինս վախճանեցաւ, եւ Հայաստան Պարսից տակ մնաց: Մօրիկ (Մարի-կիս) կայսրը խորադ Պարսկէզ վերտոնի գահ հանելով՝ Պարսկահայաստանի մէկ մեծ մասը զարծեալ իւր իշխանութեան տակ առաւ, եւ հրամայեց Մովսէս կաթողիկոսին, եպիսկոպոսաց եւ աւագունւոյն Կ.Պոլսի Ժողովի գալ, որուն նպատակն էր միութիւն: Սակայն Մովսէս խիտ եւ մերժողական պատասխան տուաւ՝ յունական պատուարի ծէսը արհամարհելով, իւր աթոռանիստն Դուին՝ Պարսից պետութեան տակ էր, եւ այս պետութեան եպիսկոպոսները Մօրիկ Ժողովոյն չգալուն: Այն ատեն կայսրը Հայաստանի յունական բաժնին կաթողիկոս դրաւ Յովհաննէսը: Մովսէսի եւ ասոր յաջորդ Աբասհմու Ժամանակ անընդամս փեճ էր Վրաց հետ: Դնիսնդեամբ վաղից Կիւրինը՝ որ տառնահինգ տարի ի Նիկիոյիս յունական կրթութիւն առած էր, Մովսէս Դրւնդ կաթողիկոսին եկեղեցականաց դատուն մէջ ընդունած էր, զոր եւ անհամբ Վրաց կաթողիկոսն ձեռնադրեց: Կիւրին չէ՛ եղբը Քաղիկոսի Ժողովոյն ուղղափառութեան համոզուեցաւ, եւ ասոր ընդգիմացող եպիսկոպոս մը պաշտօնակն քրաւ: Մովսէս եւ յաջորդն Աբասհմու շնանցին բազմաթիւ նամակներով Կիւրինն ետ կեցրին. սակայն Կիւրին յերուսաղէմ ի Ս. Թարսիլեան ամառային սիրող հաւաքուն ի վկայութիւն կոչեց, ընդունեցաւ չորս սինհոգոսներ, որով Հայոցն աննշտամբ կատարեալ եղաւ (594ին): Երբ խորովը 604ին ի վեր Հռոմոց հետ պատերազմի մէջ էր, եւ նաեւ իրմ առնուած հայկական նահանգները ետ առաւ, Աբասհմու բոլոր Տայ եպիսկոպոսներն ստիպեց քաղկեդոնի Ժողովը դատապարտել: Իւր յաջորդը Կոստաս «իւր նախորդներէն աւելի եռանդ ցուցաւ քաղկեդոնի Ժողովը դատապարտելու»: Երբ 614ին Պարսիկներն Երուսաղէմը կործանեցին, Կոստաս Երուսաղէմի Պատրիարքական տեղապահին՝ Մոզեոտոսին միտիւրական թուղթ մը գրեց, Կոստաս 617ին Ս. Սահակայ շինած Ս. Հռիփսիմէի վկայարանը կործանեց եւ անից մեծագործ շինեց: Ընիսնդեան Ժամանակ ասուգուեցաւ որ Սրբուհայն հասակը գրեթէ ութը թիւ եւ չորս մաս էր: Նաեւ Վաղարշապատն կաթողիկէնէր, որ պատրիարքական աթոռոյն Դուին փոխադրուելէն ետեւ անխնամ էր մնացած, նոր գմբէթ մը շինել տուաւ:

Հայ եկեղեցւոյ մէջ նոր դար մը սկսաւ. Հերակ կայսրը օրով: Երբ Հերակ 629ին խաչն յերուսաղէմ վերտոնի կանգնեց հանդիսով չեամբ, Ասորիքի մէջ սկսաւ բանակցիլ միաբնեայց հետ, որոնք ի սկզբան բարեբախտաբար միութեան հետեւումաւ էին: Նաեւ Եղբ, Հայոց կաթողիկոսն ասոր մանակեցեան: Թէեւ Եղբ ի սկզբան ընդգիմացաւ յունական հաղով վրայ միութեան նպատակաւ գումարելը Ժողովոյն մանակցիլ, սակայն երբ տեսաւ որ կը սպառնայուն յունական բաժնին ուրիշ կաթողիկոսն մը գնել, անիւն տուաւ: Կայսրը Եղբ

առևա "ձեռնարկ հաւատ նամակ", որ գնեստոր եւ ամեն հերետիկոսները կը դատաւարտէր, բայց ընտանեացէն Բաղկեղանի ժողովը սակէ գուրս թնդուած: Ինչպէս յայտնապէս կ'ընեայ, կը բովանդակէր միակամայց գաւառութիւն մը, որուն հաւան էր կաթողիկոսը: Ամիկնապէս ետքը եղբ յԱրտերասան կայսրը հետ տնտեսեցաւ, անոր հետ Ս. Հաղորդութեան մերձեցաւ, եւ Վոլոյսայ ազաւայից պարզեաւ ընդունեցաւ: Իւր տեղը գաւառաւով քաղաքական մեծ պատմութեան հասաւ: Այսչափինչ կը պատմէ ժամանակակիցն Սերէոս: հազիւ յետագայն պատմիչները կ'աւանդեն՝ թէ նշանաւոր աստուածարանն Յովհ. Մայրապոնցի իրեն գեմ աստուածութեամբ կուսած ըլլայ: Մայրապոնցի եւ աշակերտն Մարգիւն ծայրայեղ յայտնաբերաւ ուղղութեան կը իջնորդէին, որ ի խոյս մեծ հետեւողներ ունեցաւ: Յամենայն գէտ կաթողիկոսը բուռն արիւթեամբ յաղթող եղաւ միշտ:

Միութիւնը մնաց ցարակէ Հերակղ ողջ էր: Իշումի ծագումը, թէեւ աստիկ ծննդէ Հայաստանը, սակայն Հռոմոց եկեղեցական-քաղաքական անխառնութիւնը բարձուն: Հայոց եւ Յունաց մէջ ազգային տակնութիւնը աստուածութեամբ բռնկեցաւ: Հայաստան գանձուող յունական բանականը կը որոնէին գաւառացէս, որ Հայերն իրենցմէ՝ իբրեւ անհատականներ կը իւրբին: Թէեւ Ներսէս Գ., եղբի յաւրդը, Յունաստան կրթուած էր եւ ի ծածուկ Բաղկեղանի ժողովին (այսինքն միակամայց քաղաքացեալութեան) մեծ էր, սակայն Հայք բացարձակապէս չէին ուզեր "Ս. Գրիգորի ճշմարիտ վարդապետութիւնը Լեւոնի թիղթին հետ փոխել": Կայսեր քաղաքացի "Ներսէսի նախագահութեամբ ի Գուրին գումարաւ ժողովը վերստին եւ հանդիսապէս դատաւարեց Բաղկեղանի ժողովը: Բայց երբ Արարացոց եւ Հռոմոց մէջ Հայաստանի համար մուսաւ պատերազմին ժամանակ՝ Կոստանդին (Կոստանտ) կայսրը 652ին անհաւո Գուրին զնայց, կիրակի օրն՝ կաթողիկէին մէջ, Բաղկեղանի ժողովը հանդիսապէս ընդունելով հրատարակուեցաւ: Կաթողիկոսն եւ եպիսկոպոսներ յոյն լատինացէ մը Հաղորդութիւն առնին: Անշուշտ երբ յունական հջոր բանակն էր ներկայ էր, ուրիշ կերպ անկարելի էր: Կայսրը քննութիւն մ'ընել տուաւ: Կաթողիկոսներ, որ կասկածեին վարժունքը կը յորցնէր, եւ կաթողիկոս մերապագ գտնուեցաւ: սակայն կայսրն տոկոպած էր շուտով իւր մոլորաքաղաքը դառնալ: Կաթողիկոսն ալ իւր թշնամիներուն ձեռքէն ծայլ փախաւ, որուն եպիսկոպոսն էր յառաջագոյն: Ներսէս կուսուցած թաղամթիւն եկեղեցիներուն պատճառաւ: "Եփեսոս" կոչուեցաւ: 689—90ին Եւստորիկանոս Բ յաղդեցաւ Սահակ Գ. կաթողիկոսին (677—703) եւ անոր եպիսկոպոսներուն հետ, զոր Վ. Պապին կոչած էր, նոր միութեան մը յաւակ մը ընել: սակայն ասորք հազիւ թէ իրենց հայրենիքը դարձան, միտքսին մերժեցին: Եղիա կաթողիկոսի ժամանակ (708—717) Ներսէս Բակուր Աղուանից կաթողիկոսն եւ Աղուանից թագաւորն Էդարամ փորձեցին Բաղկեղանի Բաղկեղանի թագաւորները իրենց երկրին մէջ մասնանշել: Սակայն Հայոց կաթողիկոսը Արշակունի խաղիքին մասնեց

զանոնք՝ իբրեւ պետութեան գաւառան: Արարացի զօրաց օգնութեամբ, որոնք երկու գլխաւոր յանձարները շղթայապէս պատճառեալ տարին, Աղուանից ուղղակիութիւնն զանախեցաւ:

Յունացմէ աւելի վտանգաւոր եղան տիրող եկեղեցւոյն համար յարատեան ամող խորհրդակցից (Mystiker): Գլխաւորաբար քաղաքականներն մէջ կային ի վաղուց կրօնական կողմնակցութիւններ, որոնք ըստ մասին խաղի պաշտածն եւ (Հայոց եկեղեցւոյն մէջ քիչ տարածուած) պատմիչներու յարգանքը կը մերժէին, եւ ըստ մասին իբրեւ հետեւող ծայրայեղ Յունականութեան՝ կերպապէս նործականաց աղանդին (Doketismus) անցած էին: Գիտական կաթողիկոսն Յովհաննէս Օմենցի (717—729) Հայաստանի Պապիկեանց գեմ քաղամթիւն ճառեց զրեց: Թ (Կամ Ժ) դարուն կ'աղբեր անուանին Սմբատ, որ Թանգրակեցուց աղանդայն հիմնադիրը կը համարէին: Թանգրակեցիք իբրեւ բուն խորհրդակցից կը մերժէին ամեն արարաբնի պաշտամունքը, ձեռնագրութիւն, կիրակէն տօնը, մկրտութիւն, Հաղորդութիւն: Իրենց հակասկարծաց այն արարականութիւնը՝ թէ Թանգրակեցիք զազանի անբարոյականութիւններ կը կոտորէին, անոնց կարգէն եւ, զոր ուղղափառ թրիտառեցաւ, ինչպէս նաեւ մահապատկառ ոյսպիսի կրօնական հերձուածողներու մասին կը զրպարտեն, եւ բնաւ հաւատալով չէ: Անոնք նուիրապետութեան հակապիկ միայն Ս. Գրիգը վայոց հիմնաւորքիտունեայք էին: Բաղամթիւն եւ իւրաքան շատ տարբեր ծիւղերով բաժնուելով՝ այս աղանդաւորները հայ եւ յոյն եկեղեցականութեան հայաճանաչներուն հակառակ՝ գիտացան, եւ անոնց մնացորդը մինչեւ ցայսօր կը գտնուի: Լմմա. R. Tēr-Mkrttschian, Die Paulikianer, Լայպցիգ, 1899:

Նոր զարգացում մ'առաւ եկեղեցին Թ. եւ Ժ դարերուն Բաղրականեաց Հարոտութեան ժամանակ: Բաղամթիւն վանքը կանդունեցան այս ժամանակէն: շատ աստուածաբաններու եւ միակեցաց անուանը կը յիշուին: Նաեւ միտքեայք Կոչքեան եւ Յունաց երկրներէն եկան եւ հայ վանքերու մէջ հաստատուեցան: Բայց կրօնական կենաց այս զարգացման հետ նաեւ տակնութիւնն առ Յոյնիւն աստուական: Արդէն Թառ Կատարեան Չալարիա կաթողիկոսին հետ (858—876) ի զուր կը թղթակցէր: Նիկոլայոս Միւսակոսիս եւ Պատմադիք Յովհաննի կը յիշին: (897—925) սերտ բարեկամական թղթակցութիւններն, պարզապէս Հայաստանի աննուկ փնտիւր աշխատելն ունենալով, շնորհաբար աստուածաբանական խնդիրներով: Ընդհակառակն Անանիոս (948—965) "Խորտխորհուրդ" մարդկան խորհրդով՝ Յունացմէ մկրտուածները վերստին մկրտել հրամայեց: Իւր մեղմագոյն յայտնողն Պահանի իբրեւ ի հաւատո կասկածելով՝ զահրկեց արքան Սերապիոս Մեթապոլիտան, որ Հայերը գործի բերելու հետամտէին, անյարմար փորձ մը փորձեց երկու բնութեանց խնդիրը նորէն յաղելու, որուն յաղիկ կեցիւ: (971—990) Եւսկայն թղթուով մը, ցայսօր պահաւած (Խաղիկ. Առաջիկ Գ. 21), ընդգրկեցաւ, որուն մէջ կարուկ կերպով Հայոց ուղղափառ վարդապետութիւնը կը

ներկայացուի եւ Ս. Լարց բազմաթիւ վկայութիւնս ներով կ'ապացուցուի: Որովհետեւ Գուրգ, երբեքն Պատարարացաւ ամենախառնար, Արարաց ձեռքէ էր, Պատարարացուէր այլեւայլ տեղեր կը նստէին վանքերու մէջ, Աղթամար կղզւոյ վրայ, դարձեալ Արդինա, ուր խաչկէշքեղ կաթողիկէ մի կառուցած էր: Վերջնայեւ իւր յաւերդքն Սարգիս (992—1019) ամուսն Սնն հաստատեց, որ Բաղդատունեաց մեծապաշտօն մայրաքաղաքն էր, ուր եւ կատարմիւլէ թագուհին Գագկայ (989—1020) ամուսինը, Տոյակապ կաթողիկէ մի կառուցած էր:

Թ. դարուն Տայկական անկախ պետութիւնը Բիւզանդիոնի իշխանութեան տակ մանեղով՝ Տայ եկեղեցւոյն համար վառթար ժամանակ մը սկսաւ: Այս նոր ասպարեւած դաւաճանքու մէջ յունական մեծ նուիրապետութիւն մը հաստատուեցաւ, գլուխն՝ Կելյէնէի, Կարէնէի եւ Տարսնի յոյն մատարապոլիտ մը, եւ 21 եպիսկոպոս: Բնականապէս ասոնք անհատ հովիւներ էին: Եղիշք այն տառն ալ չգիտէին կաթողիկէ, որ վատաբերի: Լայերուն հաղկեդոնի ժողովն ընդունել տալու սովորական փորձեր եւսանդամք շարունակուեցան: Բարձրաստիճան եկեղեցականաց հայտնած նեղուկներն ունէի եւս դառնացողն Տայերը: Այսպէս խաչիկ Բ. (1058—1065) երեք տարի ի Կ. Պոլսի տրդելուեցաւ: Խոմանաս Գործդեմն կայսրն Սելջուկեանց դէմ արշաւելու ժամանակ երգում բթաւ Լայոյց հասաւոր Քնէշու (Մասիթեւ Ուսհայոյցի, 103), միայն Ալի-Սուլեյմն պարտիկն արդէլք եղաւ դարձարութեան: Կաթողիկոսութեան մեծամեծ հարստութիւններն, որ մինչեւ այն տառն 500 գիւղերու եկամտան ուներ (անդ էլ 89), անհետացան, որով կաթողիկոսն տառն մի կարտաութեան մէջ ինկաւ: Սախայն Վահրամէ՛ն Գրիգոր մազիարտոսի որդիէն սկսեալ, որ իբրեւ կաթողիկոս (1065—1105) Գրիգոր կոչուեցաւ, կաթողիկոսութիւնը դարձեալ ժառանգական եղաւ, ինչպէս էր ի սկզբան: Գրիգորի բօխը յաւերդները մինչեւ 1202, ամենն ալ հօր կամ մօր կողմանէ անոր ազգականներն էին: Ասոնք Պահլավունք կոչուեցան, վասն զի իրենց կարծեցալ ցեղազգրութիւնը մինչեւ Գր. Լուսաւորիչ եւ Սուրեն Պահլավուն կը հանէին: Սախայն ասանց հապառակութեան՝ այս վերին աստիճանի կարող ցեղը՝ գծաւորն տառններն Տայ եկեղեցւոյ մեծամեծ ժառանգութիւններ մատուց: Եպիսկոպոսներու փառասիրութեամբ, եւ Տայ նախադարձերու իրենց երկին յարստութեան կաթողիկոս անուանով՝ հակառակաթոն. կաթողիկոսներն այն ժամանակ ցանցաւ չէին, եւ երբեքն շարս կաթողիկոս միայն էր գտնուեցան: Սախայն ժողովարար միայն Գրիգորի տնէն կաթողիկոսները օրինաւոր կը ճանշար: Գրիգոր Գ. Պահլավունք (1113—1166) 114 ին երկուսի Օշին (Jocelin) իշխանէն զանց Լուսինայ բերդը, որ եւ մինչեւ 1293 Տայ կաթողիկոսաց ամրանախան եղաւ: Արեւմտեան եպիսկոպոսներու օրինակին հետեւեալով՝ այս տառնները կաթողիկոսաց նաեւ աշխարհական իշխան եղան:

Այն սերտ կապերով, զոր Կիլիկիայ Տայ թագաւորութիւնն Ասորիքի եւ Պագիստինի լատին

պետութեանց հետ ուներ, նաեւ Տայ եկեղեցին Լուսնայ հետ ի մերձուտ շոշափման մէջ մտաւ: Լայլք ի սկզբան խաչակիրները՝ իբրեւ Եռանդ թշնամիներ՝ ուշադրութեամբ ընդունեցան: Բայց ուր որ, ինչպէս եղեւիս, անոնց իշխանութեան տակ մտան, այս արքամարտութիւնը կարճ միջոցի մէջ փոխուեցաւ: Լուս ալ անմիջապէս սկսան եկեղեցական միութեան բանակցութիւնները: Բայց քանիս պատճառներու համար՝ գլխաւորաբար թագաւորներն երբեքն նաեւ կաթողիկոսներ, այս բանակցութիւնները շատ զննչութեամբ ընդունեցան, թէեւ ասոնք միշտ անպատու անդամն: Լեւոն Բ. կուզէր, «վասն զի իւր մեծութիւնը Լուսնայ Պետարն եւ Պողոս ասպաբեղց պարտական էր», Կեղեւտրինս՝ Քահանայապետէն եւ Էնքերիկոս Զ. կայսրմէ թագաւորական թաղ ընդունել: Նշանաւոր Արքեպիսկոպոս մը (Մայնցի Konrad von Wittelsbach արքեպիսկոպոսը) 1198ին թագը բերաւ: Բայց Քահանայապետն ասոր կապած էր երեք պայման: 1. Եկեղեցւոյ գլխաւոր տառնը միւս եկեղեցեաց հետ նոյն օրը տօնել: 2. Գիշեր ցրեկ յախտեալական պաշտամունք մուծանել: եւ 3. Դրնդեմն (6 Եռնուար) եւ Զատիկի հոկտեմբ. մնապահ պահել: Թագաւորը՝ աւագանին ու կղերը հանդարանցուց ըսելով. «Ասոր վրայ մի վրդովիչ, եւ զինք մի անգամ ընդ վրայ արտաքին ձեռնացում մը գոհ կ'ընէմ» Երեղ բազմութեան մ'առնէ — բայց ի Լայոյց կաթողիկոսն ներկայ էին Ասորաց Պատարարքն եւ Տարսնի յոյն Մեաթարպոլիտը — Լեւոն թագաւոր օծուեցաւ: Այս եղպըը նշանաւոր է միութեան ցանկացող Տայ աւագանիներ եւ եպիսկոպոսաց ըսն արքամարտութեան համար: Կոտանդին կաթողիկոսի ջըշաբերականը, որ 1246ին արեւելեան Լայոյց տեղեկութիւն կու տայ Սայ ժողովին (1243) վրայ, կը բովանդակէ 23 կանոն եկեղեցականաց եւ աշխարհականաց բարեկարգութեան եւ կարգաւորութեան վրայ: Լուսաւորները կը իյնըցնէ միայն 23՝ կոտներ, որ Թրանկներու ոտգտանաց պատճառաւ՝ կը սահմանէ արդէն Երվհաննէ Օմէնցիէն յանձնարարուած Վերին Օմաթ: Իննովիկնտրիս Գ. Քահանայապետն թելադարութեամբ նոյն կաթողիկոսն 1251ին ի Սիս ժողով մը դուսարեց՝ Լուսայն Սրբոյ բղմանն վրայ ինդիկը ընելով. «Եղիշք միայն ի չօրէ կ'ըսէին, քանի մ'Սորիք՝ տարբեր, ժողովն Լայոյց առ արեւելեան կողման ի Մեծ Լայոս դրեց առ գիտնական Վարդապետն Վանալան. վասն զի ասիկայ այն ժամանակ երեւել էր. նոյնպէս առ Վարդան Վարդապետ, առ Երվեմի եւ առ այլն, որպէս զի ասոնց կարծիքը լսէ եւ բոս այժմ պատուական է Լուսայեցւոյ, տարբեր եւ մարգարէից եւ եկեղեցւոյ Ս. Վարդապետաւ աստուածաշունչ դրեքը բնեցեցին, օրնք զեկեղեցին հերետիկոսներէ մաքրած էին: Ասոնք ըս. «Կիտայից բնեցեին (բնագիրները) երկու լեզուաւ — եւ (գտան) աղիւղ Լուսայեցւոյ դաւանաւ»

* Վերական Կ'ըսէ՝ «Ըստ պիտոյից վարձեցաւ երկուսորք ծախիւն», այսինքն՝ ըստ պիտոյից երկու քանցարութիւնն ալ գործնած են, որ է՝ մերթ ի չօրէ, եւ մերթ ի չօրէ եւ յորդույ:

թիւերը, եւ ամենայն աստուածաշունչ գիրք լին ան պայտիսի բանիւրը, (Վերախ 51, էջ 196)։ Եւ Յունաց զէմ ունեցած խիտտ աստուածութիւնն ունշուչտ այս լատինական գաւառական թեան նպատամատոյց եղաւ։ Սույ 1807ի «բնդ հարաւորսն», սինհագորթը ջանաց ամեն եկեղեցեաց հետ (Հռոմ եւ շուր յունական պատրիարքութիւնը) միութիւն յառաջ բերել, սակայն յիշատակութեան արժանի արդիւնք մը չունեցաւ։ 1298ին Եգիպտացիք Հռոմէկայն կործանեցին, որմէ ետեւ կաթողիկոսները Սին կը նստէին։ Մինչեւ Վիլիկիոյ թագաւորութեան կործանումը միութեան անպատշաճ բանակցութիւններն ու փորձերը շարունակուեցան, որոնք միայն նշան են՝ թէ թագաւորը եւ պատրիարքները արեւմտադէր օգնութեան կարօտ էին։

Սակայն Հայոց՝ թէեւ մէկ փոքր մասը՝ ԺԴ եւ ԺԵ դարուն վերջնականապէս միացաւ Հռոմայն հետ։ Նշանաւոր էր մանաւանդ Յովհ. Բանդիցի վարդապետին գործունէութիւնը, որ Բարթողիմէոս Դոմինիկեան վանականին լատինեան արդիւնքով՝ անոր հետ միասին Դոմինիկեանց առանձին ծիւղ մը՝ Միաբանողները հիմնեց, իւր գործունէութիւնը տարածեց մինչեւ Փոքր Ասիոս եւ խորհրդարաններով գործունէութիւնն այնչափ յառաջ գնաց՝ որ եկեղեցական պաշտամանց մէջ լատինեան լեզուն մտնեց, Հայոց խորհրդարաններն անվաւեր հրատարակեց, եւ այս պատճառաւ աշխարհականները կրկին մկրտեց, իսկ իրեն հետեւող եկեղեցականները կրկին ձեռնադրեց, իւր հետեւողներուն մէջ առանձին նշանաւոր է Ուրմիոյ եպիսկոպոսը Ներսէս Պալենց, որ միւսներուն պէս Հայոց եկեղեցին եւ Հայաստանին մերժուելով՝ վերժ առնեցաւ։ Տամար մինչեւ Աւետիս Բենեդիկտոս ԺԲ Բահայայապետին դիմաց, եւ Հայոց եկեղեցին զգալաւոր՝ 117 միլիոնութիւններ անոր վերադառնելով։ Ատեղծ ուղարկուեցան Հայոց կաթողիկոսին, եւ Սույ 1342ի Ժողովոյն մէջ կէտ առ կէտ մերժուեցան եւ այս հիմնական մերժմամբ Արեւմտ Բահայայապետը գահ եղաւ։ Միաբանող կրօնաւորութեամբ գործելն աւելի իրենց նպատակին հակառակ արդիւնք յառաջ բերաւ։ Այն ոչ-անհիմն երկիրն թէ միաբանութեան եկեղեցական պաշտամանց հին հայ ազգային լեզուն զոհ պիտի երթայ, Հայոց մեծամասնութիւնն եւս կեցող միութեան հարկը չէր տալ։ Clemens Galanus, Conciliationes ecclesiae Armenae cum Romana, Հռոմ 1650. (Այս գիրքը նաեւ կաթողիկոսայք գիրքիկոյն եւ անվատահեղի կը նշանեն)։ A. Ter-Mikelian, Der kritische Wert römischer Litteratur։ ZwTh, 1894 էջ 598—

Նաեւ Եունաց հետ անընդհատ միութեան բանակցութիւններ եղան։ Մանուէլ Կոմեննոս կայսրն այս նպատակաւ 1165էն ի վեր ընդարձակ թղթերակցութիւններ ունեցաւ, որուն Հայոց կողմանէ կը պատասխանէր գլխաւորաբար Ներսէս Դ Ընորհալի (կիցիւ)։ 1166—1173), Բագմաթիւ նամակիկոյն եւ դատարկութիւններով Ներսէսն որթիւղղութեամբ միաբանայ վարդապետութիւնը որոշ կերպով, թէեւ մեղմ եղանակաւ պաշտպանեց. բացարձակ կը պնդէր ի բնութեան եւ մի կամայ

վրայ։ Եւ սակայն քիչ միջաբու կրցան մերձեցաւ։ Հայք տեղի առին՝ որ Յովհ. «նեստորական բնութեանմէն», ազատ են, եւ Յովհ. թէ Հայք՝ «եւ տիքական խառնմանէ», ազատ են։ Ներսէս յաշորդն Գրիգոր Դ. (1173—1180) շարունակեց բանակցութիւնները. սակայն Հռոմէկայի 1179ի Ժողովը մերժեց Եունաց պահանջները. գլխաւորաբար Մեն Հայաստանի եպիսկոպոսներն ու վահահայրները, որոնք Վիլիկիոյ վարդապետներն իշխանութեանէն զուրկ էին, այն պայմանաւ միայն միութիւն թողլ կու տային, որ Յովհ. Ներսէսի հակադրակեղծական գաւառութեան մատենան։ Սակայն 1180ին վախճանեցան Մանուէլ եւ միութեան հակամեծ Գրիգոր կիցիւն. որով ամենկիսին ինչ յօշ քննեցաւ։ 1196ին դարձեալ «բնդ հարաւորսն», սինհագորթ մը գաւառուեցաւ ի Տարսն, որ Լեւոն Բ. թագաւորին քաղաքական նպատակներուն ծառայելը, բնականապէս առանց իրական միութիւն մը յառաջ բերելու։ Սակայն նշանաւոր է Ներսէսի Լամբրոնացիք՝ Տարսնի եպիսկոպոսին առեւտրականութիւնը, այս հաւատոյ եպիսկոպոսութեանց բոլորովին ամայի Սահարային մէջ ճշմարիտ Ովտիս մը։ Ներսէս պարզ խօսքերով կ'ըսէ Հայոց եւ Եունաց հաւատարմութեան, որ բոտ իրենան երկուքն ալ միեւնոյն հաւատքն ունեն, եւ ամբողջ վիճարանութիւնը անարգ կու մնն եւ բաւերու։ Ար զարմանալի որ քրիստոնէայք միասին իր ճաշին, սակայն չեն հաղորդի միասին մարմնոյն Գրիստոսի։ «Այլ առեւ (Հռոմէն) թէ հրաժարեմ՝ զի մի պղծիցիմ՝ նման եւ Հայն է. կամ եւ՝ որ Հայն եմ, (հրաժարեմ) ի Հռոմէն (զի մի պղծիցիմ ի նման եւ Հռոմէն է) ... եւ զի՞նչ եւ նորա պղծութիւն, կամաք քննեցուց. ոչ վարք, ոչ գործք, այլ զի Գրիստոսն Առտում եւ մարդ խոտովաւ նիւց, ի մի հաւատ կալով երկուց կողմանց, վասն լայնի եւ բառից զմիմանաւ պիղծն համարիմը։ Այսպիսի ազատ եւ բարեխաթուր ըմբռնում մը երկու կողմանց հաւատոյ սահմանափակ պահպանութեան անհաս եւ անըմբռնելի էր։

Հառաքանալի է որ Հայք մինչչեւ Հռոմայն եւ Բիւզանդիոսի հետ բանակցութիւններ կ'ընէին, վերջն մէջ էին Լաւրաց հետ, որոնք ի հաւատոյն իրենց հետ ամենաեւրոպայական ունին. առիպայ յայտնի նշան է որ այս աստուածաբանական վեճերն ոչ այնչափ վարդապետական, որչափ ազգային պատճառներէ յառաջ կու գային։ Գրիգոր Գ. կիցիւնը. (1113—1166) ճառի մը մէջ Աւորիսի կը յանդիմանէ, որ մէկ մասով երեսներն խաշարիլ կ'ընեն, եւ այն գինին, մարդն ու մէթն, որոնց մէջ մուր մ'իյնակմ ըլլայ, կ'օրհնեն եւ կը ճաշակեն։ Սուրբ ալ կը պատասխանեն որ Հայերն անխմիր հաց պատարագելով՝ հրեւութեան անցած են։ Իրաւաբան Հեթում Ե. թագաւորն (1224—1269) զայլացած էր, որ Աւորիսները՝ որոնք իւր պետութեան մէջ մեծ կալուածներ ունէին, ի խառն Հայոց թող չէին տաք եկեղեցայ վրիտան մը կոնգրէն։ Այստե հանդերձ՝ արդէն Գրիգոր Դ 894 (1178—1180) իւր գահակալութեան ամթիւ նորագոյն այն հին սովորութիւնը, եւ Աւորեւոց պատրիարքին իւր հաւատոյ գաւառութիւնը

ղեկեց, Ասորաց պատերազմը ալ Հայոց կաթողիկոսի րդեկեց, Ասոր վայ Միքայել Մեծ Ասորաց պատերազմը (1166—1199) շատ մեծ ուսախուժեամբ կը դբէ:

Կաթողիկոսաց բազմանալու ժամանակ՝ անիկայ միայն օրինաւոր կը նկատուէր, որուն լայն էր Գր. Լուսաստըն Ալեք. որ ծնւորիտ խաչակալսի եւ սուրբ գեղարդեան համալսարանը հնէր կը գործէին: Ստեփանոս կթղկի. ժամանակ (1290—94) այս Ալեք Մամիկոնացը եղիպատո տարած էին, բայց ասանք, ինչպէս զոյցը կ'աւանդէ, պատժուեցան այնպէս, ինչպէս երբեմն տապանակին փղտաջի յափշտակիչները: Անոր համար Սիւ դարձուցին Ալեք, եւ անկէ է վեր Սիւ նստող կաթողիկոսն այս նշխարին զօրութեամբ իրեն օրինաւորն եւ ընդհանրականն ծանշորեցաւ: Արիկիյ թագաւորութեան կործանմանէ ետեւ հայ ազգութեան կենդանւոյ, որ այժմ ալ եկեղեցականօրէն գոյութիւն ունի, Մեծ Հայք փոխադրուեցաւ: 1438ին Գրիգոր կաթողիկոսի ժամանակ († 1447) այս սուրբ պաշտանին յանկարծ անեղեւոյթ եղաւ, եւ դարձաւ յերեւան ելաւ Էջմիածնի վանքին մէջ, որ Թագաւորական եւ կաթողիկոսական հին աթոռանիտ Վաղարշապատ քաղաքն է: Բնականապէս Գրիգորի Ալեք նաեւ Սիւ ալ ցոյց կու տան (Lan-glois, Voyage à Sis: Journ. Asiat. V, Série, T. V էջ 288—): 1443ին 700 (?) եպիսկոպոսաց, վարչապետաց եւ քահանայից մեծ ժողով մը զկիւրծեան հանդիսակալ կաթողիկոսն ընտրեց, եւ Էջմիածնէն է մինչեւ ցայսօր օրինաւոր կաթողիկոսին աթոռանիտը, թէ եւ է Սիւ (եւ յԱլեքմամբ) ցայսօր կայ անդադուն կաթողիկոս: 1461ին Տէր Ջաւարիտ, Ալեքմամբայ կաթողիկոսը, Ջհան Էահի ձեռք ընդունեցաւ: Կաթողիկոս ամենայն Հայոցն ասորիանք: Ջաւարիտ՝ Լուսաւորի Սլն, սուրբ խաչվաճա՝ որ Գրիգորի, Տրդատայ եւ Ս. Հռիփսիմէի հրաշալեզ կուսին ոսկեման պատկերները կը կրէր, ինչպէս նաեւ սուրբ օւրբան՝ մեծաւ հանդիսութեամբ — նաեւ մահմետականք մեծարանք ցուցին Ալոյն — Ալեքմամբ փոխարէն, որ ընդհանրական կաթողիկոսութեան նշանակն՝ Ս. Եակոբ Մծբնայ հայրապետի պահոց ուրբանք օրն 11 Դեկտ. 1461 հանդիսակալ տեղափոխեցին: Սակայն Ալեքմանէ եպիսկոպոսին ճարտարութեամբը՝ Էջմիածնի Տէր Սարգիս եւ Տէր Եովհաննէս կաթողիկոսներու ժամանակ, 1475, այս որբութիւնը դարձաւ Էջմիածնի փոխադրուեցան:

Ետնագայն ժամանակի հայ եկեղեցւոյն պատմութիւնը տխուր է ինչպէս Եռեւեց: Ինչպէս որ Բ. Պոլսի Բ. Գրան բարձրագոյն իշխանաւորը յունական պարտիքութիւնն աւելի վնասողին անաւորով կու տային, եւ այս բարձրաստիճան եկեղեցականաց բովանդակ գործունէութիւնն կը խաղախութիւններ ընէլ եւ մուրալու երթալ: Նոյնպէս էր նաեւ Հայաստան: Սոփիաներն (Sofi) բարբոսին ապաւ էր արամադրէին Ս. Գրիգորի աթոռոյն վրայ: սովորաբար երկու եւ աւելի կաթողիկոսներ կ'ըլլային, մեծաւ մասամբ անգրագետ եւ բոտ մասին նաեւ. բարոյապէս անարժան անձիւքներ: Արիւնարբուն Էահ Արքեպ. Ս., որ հայ

ազգին ընտրելագոյն մասը անպատմելինեղութիւններով Սպահան (Նոր Ջուղա) փոխարեց, նաեւ կենդանական օրբութիւնքն Պարսկաստան տարաւ: Իրեն բաժնէ էին, որ՝ Ս. Էջմիածնի լուսաւորանք աթոռն է Գրիգոր Լուսաստըն Ալեք, անով կ'օրհնուէ սուրբ մեռանք, եւ անկէ կը բաժնուի ամեն տեղ, ուր հայ կը գտնուի. անոր համար հայ ժողովուրդը Էջմիածնի սուրբ աթոռոյն եւ այնտեղ նստող կաթողիկոսին կը հնապեղի: Արքեպիւնքն Պարսկաստան փոխադրուեցաւ: Եւս Հայոց նաեւ կաթողիկոսական սուրբ աթոռոյն փառքը Պարսից թագաւորին մայրաքաղաքը փոխադրուեցաւ: Եւ այսպէս 1614ին Մելքիսէթ կաթողիկոսն, Լուսաստըն Ալեք եւ Էջմիածնի եկեղեցական այլ գանձերն փոխադրուեցան Սպահան: Սակայն 1638ին արժանաւոր կաթողիկոսն Տէր Փիլիպպոս յալեղեցաւ Թիւրքուսթիւն առնուլ Սէֆի Էահն սուրբ նշխարներ Էջմիածնի փոխադրելու, ուր եւ կը մնան ցայսօր:

Պարսկական հայածանքներու ժամանակ Հայերք մինչեւ արեւմուտք հեռաւոր վայրեր ցրուեցան: Գլխաւորաբար Էջմիածնէն վաճառականներու հարուստ քաղեցականութիւն կար: Էմբրեզ վաճառեցաւ 1625ին Մելքիսէթ կաթողիկոսն, որ Էահ Արքեպոս անտանէն ներս թիւններն փախած եկած էր, եւ հոն եպիսկոպոսութիւն մը հաստատած էր՝ զնիկողարտ եպիսկոպոս ձեռնադրելով: Արիկայ Յիսուսեանց թերադրութեամբ կաթողիկ միութեան յարեցաւ, որ պատահաւ եղաւ հասարակութեան մէջ երկրաբան երկպառակութեան: մանաւանդ որ եպիսկոպոսն հասարակութեան ստառցուածքն աներկիւղ կը վատնէր: 1652ին Փիլիպպոս կաթողիկոսն հաւանեցաւ համալայնութեան մը, որով միայն Նիկողարտին Թիւլ կը արուէր պատարագի մէջ քահանայապետ յիշել, իսկ միւս քահանայք եւ իւր յալորդները պիտի չիշէին: Սակայն եպիսկոպոսին թեմը չիլ մ'ատեն կողալէն ետեւ՝ մնաց միութեան մէջ:

Նազըր Էահն թագաւորութիւնն Հայոց համար համեմատաբար նպաստաւոր էր: Արքեպ. Արեւմտի կաթողիկոսը (1734—1737) Էահն ամեն կերպով մեծարանք եւ պարգեւներ ընդունեցաւ:

Ժիլ դարով կը սկսի՝ բարբարոսութեան խաւարը, որ Ժիլ գաղթին վեր Հայաստանի վրայ նստած էր, փարատել, թէ եւ շատ գանդալ: Էջմիածնէն եկեղեցականներ զիկուեցան հայերեն տպարանին հաստատելու: Եւսպէս տպարան հաստատուեցաւ 1616ին Էմբրեզ, 1640ին Նոր Ջուղա եւ Լիվանոյ, 1660ին Ամստերդամ, որ 1672ին Մարտիլ փոխադրուեցաւ, 1677ին Ս. Պոլս, եւն: Մինչեւ այն ատեն Հայերք Ասորիներէն կամ խաղիկներէն չուին աստիճան մ'աւելի կրթեալ էին: Հայերն եւսրական քաղաքակրթութեան բերելու անմուռնային արգիւնքն Միքիմիարայ եւ իւր կոծնիք՝ Միքիմիարեանք գործն է, որոնք 1717էն ի վեր Վենետիկ Ս. Ղազար կղզւոյ վրայ հաստատուած, բաց ի կաթողիկոս Հայոց մէջ առաջնութիւն ընկէն, զխաւարաբար իրենց մատենադարկան գործունէութեամբ եւ իրենց մեծագործ տպարանով՝ արդի հայերէն մատենադարկեան զարգացման եւ իրենց

ազգին մէջ գիտութիւններու յառաջանալուն վրայ շատ նշանաւոր ազդեցութիւն ունեցան: Միեւթաւրեանց մէկ մասը 1773ին Տրիեստ քաղաքը վանք մը հաստատեց, որ 1810ին Վիեննա փոխադրուեցաւ: Իրենց նշնպէս շատ հանրածանօթ տպարանը 1811ին Վիեննա փոխադրուեցաւ:

(Մեայեւթաւրեան)



Գ Ն Ա Ք Ր Ա Կ Ա Ն

ՈՒՆՈՐԿ ՄԷ ՀՈՅ ՀՆԱԳՐԱԹԻՒՆ ՎՐՈՑ

(Հարստախոսութիւն)

2. Զուր խնդիր մը չէ կարծենք Ուսուցչապետին երկրորդ հարցումը թէ արդեօք երկաթագրի գործածութիւնը Հայոց աշխարհի այս կամ այն մասին թառուկ չէր: Գրութիւնն այնպէս զարգացած կը գտնենք գրեթէ ամէն երկաթագիր (գլխագիր կամ միջինմետրոպեան) մատենաներուն մէջ, որ պէտք ենք ընդունիլ անոց գրիչներուն թաղանկապ գեղագիր աւուեստաւոր ըլլաւն: Բայց ճարտար գրիչ չի ծնանիր մարդ: Եւ գրութիւնն այնպիսի եւ ձեւ երաւ այն միջնակ կատարութեան հասցընելու համար՝ անհրաժեշտ էին մշտապէս վարժութիւնը եւ ուսումը կամ կրթութիւնը: Արդէն ձեւագիր յիշատակարանաց մէջ շատ յաճախ կը հանդիպինք գովութեանց այն վարդապետաց, որոնց քով ուսած էր այս կամ այն գրիչն իւր գրութեան արուեստն: Օրինակի համար՝ բազմաթիւ անձանց մէջ մին միայն յիշելու համար՝ Թովմաս Մեծոփեցի պատմաբանը կը յիշուի իր բնական գրութեանց եւ տաճիչ գրութեանց: Գրութեանց՝ նշնպէս նաեւ այն ժամանակներն ընդհանրապէս որեւէ կրթութեան՝ կենդանութիւնն էին գլխաւորաբար վանքերը: Անկարելի չէ ուրեմն մտածել որ մեր ընդարձակ աշխարհին այս կամ այն կողման վանքերէն մին աւելի մէկ տեսակ գրիչով տար մշակելով եւ զարգացնելով զայն. ուրիշ հեռաւոր մը՝ գրութեան մէջ յատուկ մանր եղանակաւորումներ ցուցներ, եւս: Հին ժամանակի հաղորդակցութեանց նուազութիւնն ու դժուարութիւնը չէր ներքեր որ՝ օրինակի համար՝ երբ Նիկիոյ մէջ գրութեան նոր հոսանքը մը ծնանէր, նոյնը ծաւալէր անմիջապէս մինչեւ հեռաւոր հայաբնակ սահմաններն, ընդհանրապէս կրնայ միշտ ըսուիլ որ կրթութեան

կենդանութիւնը հեռու գտնուող վայրերը՝ ինչպէս ամէն բանի՝ նոյնպէս գրութեան մէջ միշտ աւելի հին ձեւերը կը պահեն, եւ շատ ուշ տեղի կու տան նորագոյն սովորութեանց: Այժմ միայն հազարաւոր եւ ամէն անկիւն գտնուող արձանագրութիւնք հետազոտուէին եւ հաւաքուէին լուսանկարով կամ նմանագրոյնով, շատ պայծառ պիտի տեսնուէր այս երեւոյթը՝ որ ուրիշ ազգաց քով ալ նոյն է:

Աւելի է անշուշտ այս գաղափարը: Բայց մանրամասնութեանց իշխալ եւ աւելի որոշ շրջաններ բաժնել տակաւին կարող չենք՝ շուրջնալով ձեռքերնիս բաւական աստղծ: Յատկապէս երկաթագիր ձեռագիրներուն գալով՝ անշուշտ ձեւերու այն մեծ տարբերութիւնը որով կը զանազանին կիրառուէ գլխաւորին եւ ուղղաձեւ միջինմետրոպեան (զոր օր. Մ եւ Ա, Տ եւ Ա՛ եւս) ունեցած են նախնաբար իրենց որով շրջանն: Բայց երբ եւ իւր, կարող չենք առ այժմ պատասխանել: Հատկապէս ըլլալու է այս անշուշտ, վասն զի այժմ միշտն ինչպէս գլխագիր եւ միջինմետրոպեան ըլլայ ձեռագիր ըլլայ արձանագրութիւն՝ մեր առջեւ կ'ըլլեն լիովին զարգացած:

Երկաթագիրն (երկու ձեւն ալ իրենց մանր պէտքերով կ'աւելնէ) իրեն զաւարտակալ գիր գտնէ մինչեւ ծաւալ գրար՝ արդէն Հայոց աշխարհի ամէն կողմ գործածուած կը տեսնենք. որչափ որ մեզի ծանօթ ձեռագիրներէն կրնանք հետեւեցնել: Բայց արդէն գիրաւ ալ կը մեկնուի այս բանն: Եթէ գլխագիրն է նախնական կամ Մետրոպեան ձեւը, հինգերորդէն մինչեւ ըստ դար, որոնցմէ ունինք հնագոյն ձեռագիրներ սակաւ թուով, եւ մինչեւ ժ—ծաւալ գրար եւ աւելի ուշ, շատ երկար ժամանակամիջոց մը կայ, եւ գրարու այս ընթացքին մէջ նոյն զաւարտակալ գիրն եւ անոր մէկ ուրիշ եղանակաւորումն (միջին) աւելնեն հեռու անկիւններն ալ կիրար մանկել: Զարմանք չէ ուրեմն որ թէ գլխագիրն եւ թէ միջինն այժմ միեւնոյն հնութեամբ ծանօթ է

1 Ուսուցչապետ Ն. Ման. «Մի տապանաբար Եօթնգիտից յօդաբանին մէջ նոյնը կը հաստատուէ» գրեւոր է միջի պլան («Հանդէս» 1895: էջ 35). «Այս հանգամանքը մի անգամ եւս տապանաբանութեան է թէ ինչպէս կ'ենթադրուէ՝ միտած ձեւերը շարունակուած են դեռ եւս կենդանի աւանդ հեռու սահմանապահներու՝ կամ գաղթաւայրերու: Մինչեւ անցած երկուսուէր Գաղթի ողբը, այն՝ ու կարող ունի, միշտ Մեծոփ Հայոց քաղաքակրթութեան կրնալ կենդանութիւնը էր ասիւ նոր ձեւերի, սահմանապահներու: Եւ լիարատար սահմանակից վանքերու՝ դեռ պահուած էր, ինչպէս այս տեսնուած է թ. Գ. Բերեւոյնով արձանագրութիւններէն մանագրոյնցից, որ այժմ մոտեն 19